

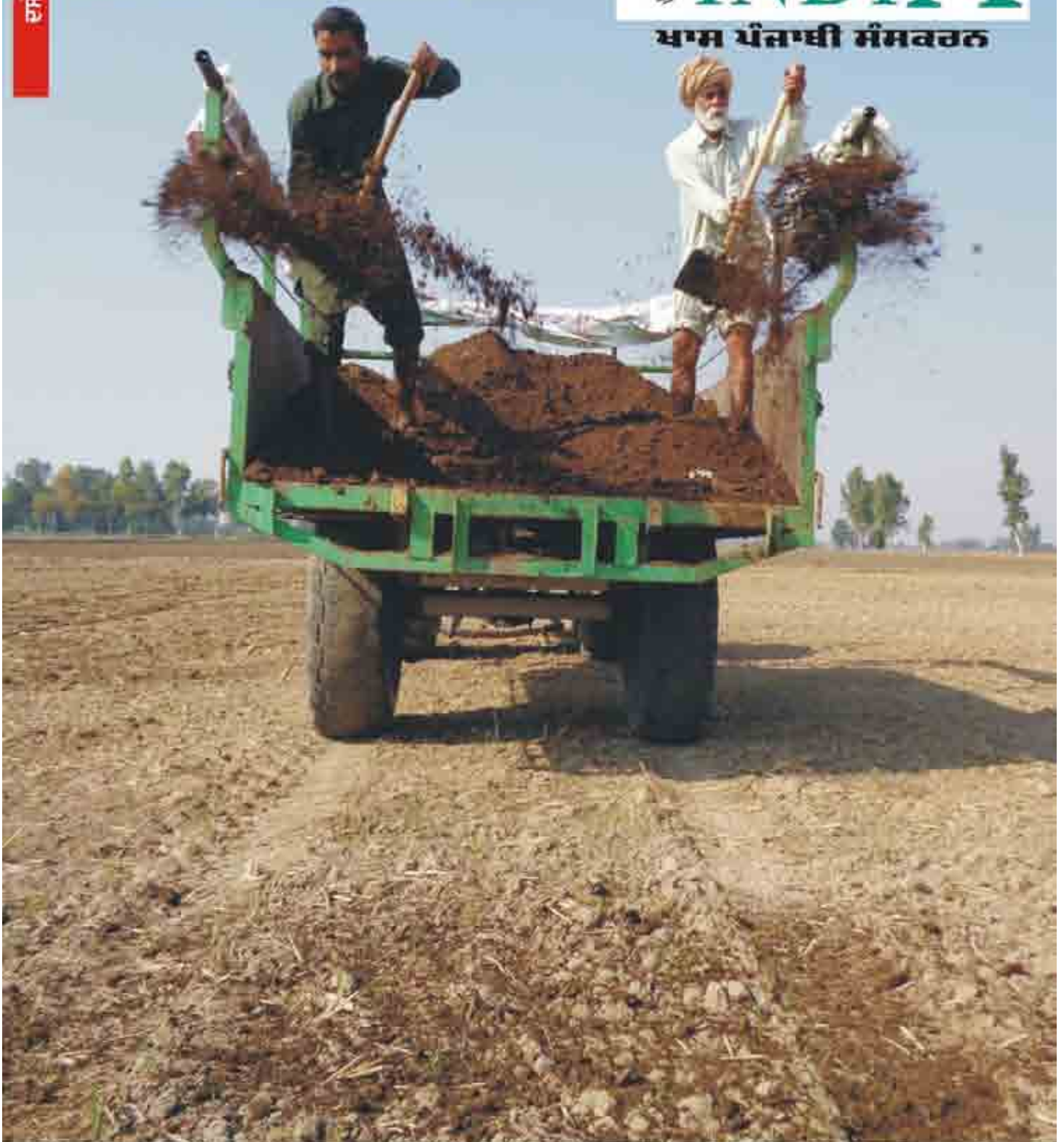
ਦਸੰਬਰ 2014, ਮੌਕਾ 2

Magazine on Low External Input Sustainable Agriculture

LEISA INDIA

ਖਾਮ ਧੰਨਾਬੀ ਸੰਸਕਰਨ

ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਧਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ)

ਹਰੇਕ ਖੇਤ ਨੂੰ ਬਚੇ ਰਹਿਣ ਲਈ (ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ) ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਖੇਤ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਖੇਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਜਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ (ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ)

ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣਾ

ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਤਾਕੂਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ “ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ” ਰਾਹੀਂ ਸੇਬ ਦੇ ਬਗੀਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੱਖੀ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖੇ। ਸਾਲ ਭਰ ਚੱਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਗੀਚੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ, ਤਾਕੂਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੇ-ਡੀਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਬ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਗੀਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਲੀਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਦਸੰਬਰ-2014

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ

1. ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ: ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਅ
ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਜੀ ਵੀ ਰਾਮਾਨੁਜਿਯਲੂ, ਜੀ ਰਾਜੇਂਦਰ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ
2. ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ
ਜੁਰੇਂਦਰ ਭੋਮ
3. ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
ਫਨਾਵੀਆ ਕਾਸਤਰੇ ਅਤੇ ਕਾਰਨੇਲੀਆ ਕਿਰਚਨਰ
4. ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ
ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ
5. ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਕਣਕ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋਈ
ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਦੋਬਾਸ਼ੀਫ ਸੋਨ
6. ਫਾਰਮਰ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲ
ਕੇਵਲ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਬਿਨੋਦ ਘੋਸ਼ਾਇਰ

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ

ਬਦਲਵੀਂ ਮੰਡੀਕਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਰੇ ਤੇ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਣਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਸਲਾਘਾ

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਖੇਤੀ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼, ਕੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਜਿੱਲਤ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਡੁੱਬੇ ਧਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ 'ਚ ਜਾਗਰੂਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਫਲ ਯਤਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਪਰਤਣ ਦੀ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੈਰਾਂ-ਸਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਰੋਕਤ ਯਤਨ ਜਿੱਥੇ ਸਬੰਧਿਤ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ, ਸਰਲ, ਸੁਲਭ ਅਤੇ ਸਸਤੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਈਜਾਦ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਅਰਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਲੀਜ਼ਾ ਇੰਡੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਦੂਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਤੀ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਆਮ-ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹਾਂ। ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਵਾਂਗਰਾ ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਜੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ 'ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ: ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਅ' ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਜੀ ਵੀ ਰਾਮਾਨਜਿਯਾਲੂ, ਜੀ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਐਕਸਰੇਮ ਨੋਵਿਬ ਅਤੇ ਹਿਵੋਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੇਵਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (agrobiodiversity@knowledged) ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣਕ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉਪਣ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਭੋਦ੍ਰਾ ਡੇਅ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖੁਦ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ 1999 ਕੀਤੀ ਗਈ

'ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ' ਨਾਮਕ ਪਹਿਲ, ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ, ਕਮੀਆਂ, ਡਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਭਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਲੇਖ 'ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫਲਾਵੀਆ ਕਾਸਤਰੋ ਅਤੇ ਕਾਰਨੋਲੀਆ ਕਿਰਚਨਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਸਿਸਟਮ ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਅੰਦਰ ਐਸ. ਆਰ. ਆਈ. ਧਾਨ ਦੀ ਵੱਡੇਪੱਧਰੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਪਿੱਛੇ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਸਾਰਥਕ ਪਹੁੰਚ ਬਾਰੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਦੇਬਾਸ਼ੀਸ਼ ਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਲੇਖ 'ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਕਣਕ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋਈ' ਵਿੱਚ ਪੀਪਲਜ਼ ਸਾਇੰਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੁਆਰਾ 2006-07 ਹਾੜੀ ਸੀਜਨ ਦੌਰਾਨ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਗਹਿਨਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ/ਐਸ ਡਬਲਯੂ ਆਈ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਫਲ ਟਰਾਇਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਡਬਲਯੂ ਆਈ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਇਹ ਨਿਮਾਣਾ ਜਿਹਾ ਉੱਦਮ ਆਪ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੈਫਲ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਬਿਨੋਦ ਘੋਸ਼ਾਇਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਲੇਖ 'ਫਾਰਮਰ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲ' ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਤਾਕੂਚੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫਾਰਮਰ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਦਕਾ ਸੇਬ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ:
ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਭਲ

ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ- ਵੱਡੇ ਬਦਲਾਅ

ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਜੀ ਵੀ ਰਾਮਾਜਨਿਯਾਲੂ,
ਜੀ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਅਤੇ ਜੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ

ਕਿਸਾਨ ਕੀਟ-ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਥੱਪੇ-2 ਘੋਲ ਵਿਸਤ੍ਰੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅੰਕਸਵੇਮ ਨੌਵਿਥ ਅਤੇ ਹਿਵੋਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੈਵ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (agrobiodiversity@knowledge) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਗੇ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਗਤ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਫੌਜਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਫਾਰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਕੇਂਦਰ (Centre for Sustainable Agriculture (CSA)) ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਖੇਤੀ ਰਸਾਇਣਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਸਦਭਾਵ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਖੇਤੀ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਗਹਿਰੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਆਦਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਧਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਲਾਗਤ ਕਰਕੇ ਵਧ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ 18 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 35000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਤਮਹੀਨਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕੀਟ ਵੀ ਇੱਕ ਮੁੱਦਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰ (ਸੀ ਐਸ ਏ) ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕੀਟ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਜ਼ ਹੈ। ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰ ਮਹਿੰਗੇ ਹਨ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰ ਵਰਤੋਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫੌਜਨ ਲੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰੋਗੇ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਰਾ ਇਹ ਕਿ ਕੀਟ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 'ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ' (ਐਨ ਪੀ ਐਮ) ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਈ।

‘ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ’

ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਕੀਟਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫਸਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਾਧਨ ਆਧਾਰਿਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਸੀ ਐਸ ਏ ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਨ ਪੀ ਐਮ 1980 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। ਐਨ ਪੀ ਐਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਟ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਫਸਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਤੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਐਨ ਪੀ ਐਮ ਇੱਕ ਤਰਕਸੰਗਤ ਰਣਨੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਭੌਤਿਕ

ਨਿਕਟਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਹਸਾਇਣਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹਵਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2004 ਵਿੱਚ, ਸੀ ਐਸ ਏ ਨੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 12 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਸਲ ਚੱਕਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ। ਅੱਜ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ 11,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਡਾਰਟ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਸੀ ਪੰਜੂ ਅੱਜ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਟਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਨਹੀਂ ਦੱਖੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਤੇ

ਵਿਕਾਸ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਠ ਰਹੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ। ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਇਆ ਨਸਰੀਏ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਯਾਬ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉਪਣ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਲਾਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ, ਸੀ ਐਸ ਏ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਤਜਰਬੇ "ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਦੀਪ" ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਖਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਫੈਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਭਿਆਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੀ ਐਸ ਏ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਾਮਯਾਬ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ: ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਖੁਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਢਾਲਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਤੱਕ

ਪੁਨੁਕੁਲਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਮ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦੀਵਾਸੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਉਮੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਤੰਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਨੁਕੁਲਾ ਨੇ 2003 ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜ਼ਹਿਰ ਮੁਕਤ ਪਿੰਡ ਐਲਾਨਿਆ। ਇੱਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਦੀ ਸਮਝ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਟਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਸਸਤਾ ਤਰੀਕਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਰਾਜੀ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਇਹ ਤਰੀਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਕਲਪਿਕ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਐਨ ਪੀ ਐਮ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸਲਈ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੀ ਐਸ ਏ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ। ਕਈ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨੇੜਤਾ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਰੀਕੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਖੇਤੀ ਵਾਲੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਵੈ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਗਠਨ (ਸੇਲਫ਼ ਹੇਲਪ ਗਰੁੱਪ) ਇਸ ਅਭਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਸਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜਿੰਮਦਾਰੀ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਉਹ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੱਢਿਆ। ਸੀ ਐਸ ਏ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰੱਥਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ, ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਕਨੀਕ ਆਧਾਰਿਤ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਮਿਲੇ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਾਜੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਸਾਇਣਿਕ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ

ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਡਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕਾਫੀ ਦਬਾਅ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ 'ਸਮੁਦਾਇ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਟਿਕਾਉ ਖੇਤੀ' ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਤੱਕ ਸਫਲ ਫੈਲਾਅ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੇ ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸਾਨ ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਹ ਇਸਦੇ ਟਿਕਾਉ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਾਹੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਿਤ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਸੀ.ਐੱਸ.ਏ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਐਨ.ਪੀ.ਐੱਮ. ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੀ.ਐੱਸ.ਏ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਐਨ.ਜੀ.ਓਜ਼) ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅੱਗੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਨੇ ਇਹ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਉਣ ਦੀਆਂ ਟਿਕਾਉ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਕਿਅ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਪੂਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ-ਸੀ.ਐੱਸ.ਏ ਦਾ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਲਾਗਤਾਂ ਘਟਾਉਣ ਰਾਹੀਂ ਆਜੀਵਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ "ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਪਹਿਯੋਜਨਾ" ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਦੀਪ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਐਨ.ਜੀ.ਓਜ਼ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ, ਹੱਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਜਦਕਿ ਅਕਸਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮੁੱਖ

ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਖਾਮਿਲ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲੈਣ ਵਰਗੇ ਡਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸਤਾਰ-ਟਿਕਾਉਪਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਤਕਨੀਕ ਜਾਂ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪੜ੍ਹਚੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੀਟ ਅਤੇ ਰੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਈਕੋਲੋਜੀਕਲ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਾਡਲ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਪਸ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਕੰਮ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਘਟਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਫਿਰ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਕੰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਡਰਾਈਵਰ ਸੀਟ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਨਿਆਂਸੰਗਤ, ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੈਨੇਜਰ
ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰ
ਤਾਰਨਾਕਾ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ)
(e-mail: zakir@csa-india.org).

ਜੀ.ਵੀ. ਰਾਮਜਨਿਯੂਲੂ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ
ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰ
ਤਾਰਨਾਕਾ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ)
(e-mail: ramoo@csa-india.org).

ਜੀ. ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ, ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ
ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰ
ਤਾਰਨਾਕਾ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ)
(e-mail: rajasekhar@csa-india.org).

ਜੀ. ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੇ ਮੁੱਖੀ
ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਸਟੇਨੇਬਲ ਐਗਰੀਕਲਚਰ
ਤਾਰਨਾਕਾ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ)
(E-mail: sekhar@csa-india.org)

Small-Scale farmers, big change
LEISA INDIA, VOL- 15, NO.4, December 2013.

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਠੇਠ ਸਟਾਲ।

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਦਲਵੀਂ ਮੰਡੀਕਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਸੁਭੇਦੂ ਡੋ

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਹਿਲ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਪਹਿਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਡਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 233.84 ਲੱਖ ਟਨ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਚੌਥਾ ਵੱਡਾ ਉਤਪਾਦਕ ਸੂਬਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਖਪਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖਰਚੇ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 40 ਪੈਸੇ ਹੀ ਆਉਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੈਸਾ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਚੈਨਲ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਵਿੱਚ 30 ਤੋਂ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਵਾਧੂ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਕਲਪਿਕ ਮੰਡੀਕਰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ- ਉਤਪਤੀ

ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਲੜੀ, ਛੋਟੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਬੋਝੀ-ਬੋਝੀ ਮਾਤਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖਰਚੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਨੇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਭਾਲ, ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕੀਮਤ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਖਪਤਕਾਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੀਮਤ ਉਤਪਾਦਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਡਾਇਦਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1999 ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚੋਲੀਏ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲਣਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਇਆ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸਦਾ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਡੀਕਰਨ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਹੀ ਤੋਲ ਲਈ ਤੋਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਆਵਾਜਾਈ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਸਟਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਸਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਇਸਟੇਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ 102 ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, SWOT ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੇਖ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ।

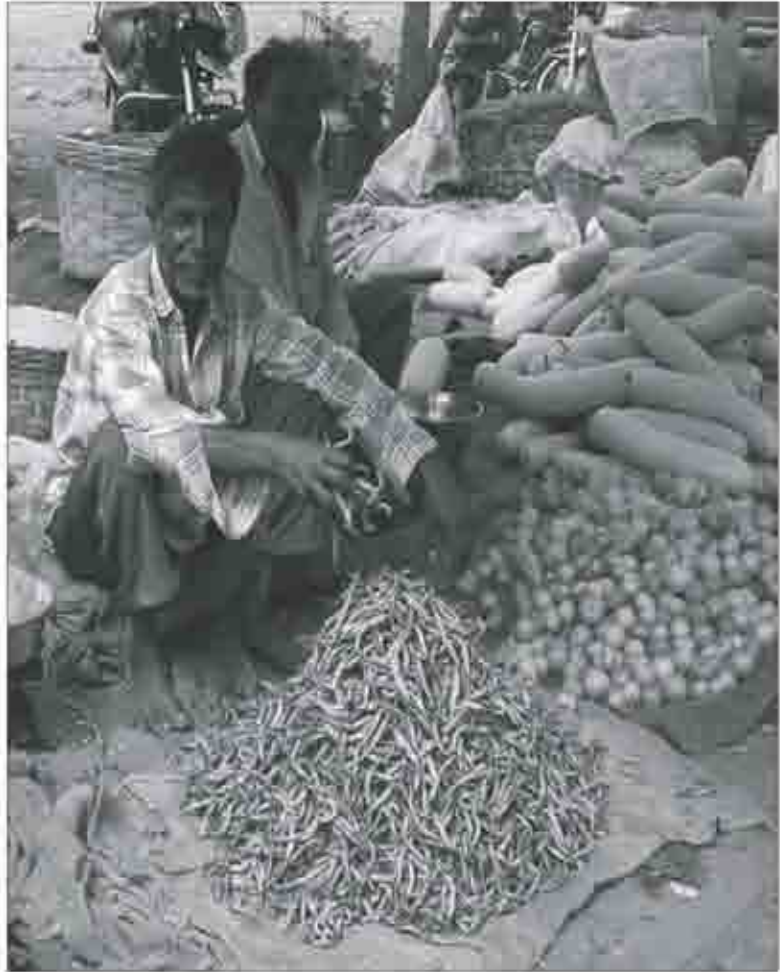
ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਹਨ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਏਕੜ ਖਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੈੱਡ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨਾਲ ਟਾਇਲਟ, ਪਾਰਕਿੰਗ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਕੂੜਾ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ, ਨਾ ਕਿਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਭੰਡਾਰਣ ਸੁਵਿਧਾ, ਸਭ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਤੋਲ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਫੈਕਸ ਆਦਿ ਖੁਸ਼ੀਆਈ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਪੂੰਜੀਗਤ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਬਾਰਡ ਤੋਂ ਫੰਡ ਜੁਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੁਫਤ ਤੋਲ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਆਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਟੇਟ ਰੋਡ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਬਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਗਬਾਨੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤੀ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਥੀਜਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਇਰਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਸਟੇਟ ਅਫ਼ਸਰ, ਅਜਿਸਟੈਂਟ ਇਸਟੇਟ ਅਫ਼ਸਰ, ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ, ਰਾਤ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਈ ਚੌਕੀਦਾਰ, ਦਫ਼ਤਰ ਲਈ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਕਿਸਾਨ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਗੰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉੱਪਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਤੋਲ ਤਰੀਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰ ਮਾਰਕਿਟ ਤੋਂ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਸਟੇਟ ਅਫ਼ਸਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ

ਜਿਹੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਸਟਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਵੀ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ।

ਕਾਰਵਾਈ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ 20 ਤੋਂ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਰਿਟੇਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਕਦ ਹੀ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਨ ਜਾਂ ਉਧਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, 1000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2500 ਕੁਇੰਟਲ ਤੱਕ ਸਬਜ਼ੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਇਹ 500 ਕੁਇੰਟਲ ਤੱਕ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਐਸਤਨ ਲੈਣ-ਦੇਣ 10 ਤੋਂ 20 ਲੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ ਕੁੱਝ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ 35 ਤੋਂ 40 ਲੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਡਲ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਰਾਗਾਡਾ, ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ 300 ਤੋਂ 400 ਕਿਸਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 16000 ਤੋਂ 20000 ਦਰਮਿਆਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 500 ਤੋਂ 600 ਤੱਕ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 25000 ਤੋਂ 30000 ਤੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮੋਬਾਇਲ ਵੈਨ ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਮੋਬਾਇਲ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ (ਥੋਕ) ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਮੱਥ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਾਰੇ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਥੋੜੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਆਰੋਪ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਪਾਰੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਪੁਮਾਣ ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਮਹੱਈਪਟਨਮ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹਰ 4 ਵਿਕ੍ਰੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 3 ਵਿਚੋਲੀਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚੋਲੀਏ ਕੀਮਤ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਿਤ ਖੁਨਿਆਦੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਭੰਡਾਰਣ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਰਵੇ ਵਿੱਚ 84 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਭੰਡਾਰਣ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਤਾਈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਅਣਵਿਕੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਕੋਨਡ ਸਟੋਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕਿਸਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਕਾਫੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਟਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਨਾਕਾਫੀ ਹਨ। ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਸਟਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਸਥਾਈ ਸਟਾਲਾਂ ਦਾ ਵਰਖਾ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਉੱਪਰ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਟਾਲਾਂ ਦੇ ਆਬੰਠਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਥੋਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾਲੋਂ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਦਰਾਬਾਦ (7) ਅਤੇ ਆਰ ਆਰ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ (13) ਦੇ ਕੁੱਲ 20 ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ

ਸਿਰਫ਼ 9 ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹਨ। ਥੋਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੇਰਾ ਰਾਹ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਆਕਾਰ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੋਬਾਇਲ ਵੈਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਲਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੇਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਬਾਇਲ ਰਾਇਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮੱਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਉਤਪਾਦਕ-ਗ੍ਰਾਹਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਗੀ।

ਮੌਦਕ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਰਸਾਪੁਰ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਾਇਮਾਤੁਲਾਗੁੜਾ ਦੇ 45 ਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਬਾਬਜੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਤਪਾਦ ਵੇਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ। 5 ਮੱਥਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਬਜੀ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਖੁਦ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਧੀ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜ ਸਕੇ ਹਨ। ਬਾਬਜੀ ਵਾਗ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੁਭਦੂ ਭੋ

ਫੀਨ ਅਤੇ ਕੈਂਪਸ ਮੁਖੀ
ਗਲੋਬਲੀਅਨ ਬਿਜਨੈੱਸ ਸਕੂਲ
ਰਾਸਟਰੀ ਕੈਂਪਸ, ਮਾਊਜਾ ਚੰਡੀ
ਪੀ ਐਸ ਬਿਸ਼ਨਪੁਰ
ਅਮਤਾਲਾ, ਜੇ ਐੱਲ ਨੰ 10
ਡੀ. ਟੀ. 24, ਪਰਗਨਾ ਦੱਖਣੀ,
ਡੀ. ਐੱਚ. ਰੋਡ, ਕੱਲਕਤਾ-743503
ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ,
E-mail: dey004@gmail.com
www.globsyn.edu.in

Rythu Bazaars
(The alternative marketing channel)
LEISA INDIA, VOL- 15, NO.2, June 2013.

ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹੁੰਚ ਯੋਗ/ਸੁਲਭ ਬਣਾਉਣਾ

ਦਲਾਵੀਆਂ ਕਾਸਤਰੋ ਅਤੇ ਕਾਰਨੇਲੀਆ ਕਿਰਚਨਰ

ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Participatory Guaranty System (PGS)) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਲਈ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਬਦਲ ਸਿੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਗਾਏ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਜੈਵਿਕ ਹੁਣ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਖਾਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਹਸਤੋਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਕਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਜੈਵਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਯਮ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਆਡੀਟਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਕ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਲਈ ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਲੈਣਾ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੱਧ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਕਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਥੋਪੇ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ੍ਰਿਤ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਉਤਪਾਦ ਸਹਿਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੱਧ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚੇ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣਗੇ।

ਪੀ ਜੀ ਐਸ - ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਕਲਪ

ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜੋ ਕਿ ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅਲੱਗ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਈ ਹਿਤਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਆਚਰਜ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਤਪਾਦਕ, ਖਪਤਕਾਰ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਲੋਕ ਨਿਯਮਿਤ ਗਰੁੱਪ ਸਮੀਖਿਆ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਜਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਕਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਲਚੌਲੇਪਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਿੱਤਧਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਦੀ ਅਸਲ ਲਾਗਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਗਿਆਨ ਸਾਝਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਸਤਾਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅਕਸਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਸਥਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੈਵਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨੈਟਵਰਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਸਿੱਖ ਹੋਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੀ ਜੀ ਐਸ : ਸਥਾਨਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਭਾਰਤ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਭਲੇ ਹੀ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਕ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਘਰੇਲੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਜਾਂ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਵਾਲੇ ਜੈਵਿਕ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਏਬੋ ਸਮਾਂਤਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਦੋ ਵਿਕਲਪਿਕ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ: ਇੱਕ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਗਠਜੋੜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੈਵਿਕ ਸਭਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ (PGSOC), ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ 'ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਭਾਰਤ' ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 5000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 2006 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਐਫ ਏ ਓ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਕੇਂਦਰ (ਐਨ ਸੀ ਓ ਐਫ) ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੋਆ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 14 ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਗੈਰ ਹਸਮੀ ਐਮ ਓ ਐਫ ਐਫ, ਗ੍ਰੀਨ ਵਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੈਟੇਨੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਦਿ ਗੋਆ।

ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ, ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਉੱਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 7 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011 ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ "ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ - ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਪੀ ਜੀ ਐਸ)" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਕੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ

ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਨਕ ਕੌਸਿਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਸਤਰ 'ਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ਿਤਾ ਲਈ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਾਟਾ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਾਲੂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਮਿਤੀ (ਐਨ ਏ ਸੀ) ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ ਸੰਗਠਨ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਪਹਿਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨੂੰ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚਿੰਤਾ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ, ਸਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਹਰ ਉਸ ਖੇਤਰ, ਜਿੱਥੇ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਆਗੂ ਹੈ, ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮਾਨਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਲਾਈਸੈਂਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲ ਹੈ।

ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਇਰੇ

ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨੀਲਗਿਰੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਟਾਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਐਨ ਜੀ ਓ ਕੀਸਟੋਨ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੀ ਜੀ ਐਸ- ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਵਿਕਰੀ ਦਾ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਪਣੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਅਤੇ ਵਨਵਾਸੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੈਵਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 1995 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਗ੍ਰਾਹਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਦੀਵਾਸੀਆਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਹਿਭਾਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਕਿ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ "ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਿੱਤਰਤਾ" ਗਾਰੰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਕਦੀ ਸੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਅੱਜ ਜੈਵਿਕ ਬੁੱਢ "ਅੰਤਿਮ ਵਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਉਤਪਾਦ" ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲਦ ਹੀ ਆਨਲਾਈਨ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੀਸਟੋਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਓ ਸੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ, ਆਮਦਨ ਵਧਾਉਣ, ਵਧੀਆ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੈਵਿਕ ਮਾਨਕਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਹੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਜੈਵਿਕ ਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਮੀਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਲਈ ਵਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲੋਕਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਪਤਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਵਿੱਚਕਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਇੱਕ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੱਲ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਹਿਰੀਲੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟਿਕਾਊ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਗਾਏ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਜੈਵਿਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇਣਾ ਕਿ ਜੋ ਉਹ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਜੈਵਿਕ ਹੈ, ਇੱਕ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਸਤੀ ਤਸਦੀਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਘਰੇਲੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਲੜੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੱਲ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਉਹ ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਣ ਦੇ ਪੂਰਕ (ਪ੍ਰਤੀਸਪਰਧੀ ਨਹੀਂ) ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਉਤਪਾਦ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਕਰਣ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੈਵਿਕ ਓਪਰੇਟਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਤਧਾਰਕਾਂ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਵਿਕ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿੱਤ ਲੜੀ ਲਈ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ, ਸਥਾਨਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ। ਪੀ ਜੀ ਐਸ ਪਹਿਲ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਫਲੋਰੀਆ ਕਾਸਤਰੋ

E-mail: f.castro@ifoam.org

ਕਾਰਨੋਲੀਆ ਕਿਰਚਨਰ

E-mail: c.kirchner@ifoam.org

ਸੰਦਰਭ

ਆਈ.ਐੱਚ.ਓ. ਏ. ਐਮ, ਸਹਿਭਾਗੀ ਗਾਰੰਟੀ ਸਿਸਟਮ- 4 ਕੇਸ ਸਟੱਡੀਜ਼, 2005

ਪੀ.ਜੀ.ਐੱਸ.ਓ.ਸੀ. (ਪਾਰਟੀਸੀਪੇਟਰੀ ਗਾਰੰਟੀ ਸਿਸਟਮ ਆਰਗੈਨਿਕ ਕੌਸਲ)

ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੀ.ਜੀ.ਐੱਸ. ਇਨ ਇੰਡੀਆ

<http://www.pgsorganic.in/history-of-pgs-in-india>

ਪੋਸਲਾ, ਰੋਨ, ਪਾਰਟੀਸੀਪੇਟਰੀ ਆਰਗੈਨਿਕ ਗਾਰੰਟੀ ਸਿਸਟਮ ਫਾਰ ਇੰਡੀਆ, ਫਾਈਨਲ

ਰਿਪੋਰਟ ਅਕਤੂਬਰ 2006

Participatory Guarantee Systems

(Making organic certification more accessible for small scale farmers)

LEISA INDIA, VOL- 15, NO.2, June 2013.

ਗਯਾ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਐੱਸ.ਆਰ.ਆਈ. ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

ਐੱਸ.ਆਰ.ਆਈ. ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਧਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਖੋਜ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਸਰਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲੇ। ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਖੋਜ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਭੋਜਨ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ 2007 ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗਯਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਐੱਸ.ਆਰ.ਆਈ. ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੱਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉਸ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ ਐੱਸ.ਆਰ.ਆਈ. ਵਿਧੀ ਉੱਪਰ ਬਣੀ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਬੜਾ ਗਯਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਖਵਾੜਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਆਦਮੀ ਸਾਨੂੰ ਮੁਰਖ

ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਝੋਨਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।" ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਮੀਟਿੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਔਰਤ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੁੰਤੀ ਦੇਵੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਅਤੇ ਦਯਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਇਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਦੇਖੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਵਾਢੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਇ ਬਦਲੀ ਜਦੋਂ 12-15 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਿਕਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜਦ ਉਸਦਾ ਭਾਡ 9 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਿਕਲਿਆ।

ਸ਼ੇਖਵਾੜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ ਦੇਵੀ ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈਆਂ। ਗਯਾ ਵਿੱਚ 100 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ 25 ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪਲਾਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰ (ਕੇ ਵੀ ਕੇ, ਬਿਹਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਾ) ਦੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰ ਆਏ। ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁੱਲ ਭਾਡ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ

ਲਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਧ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਮੌਕੇ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਦ 12.5 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਖਾੜ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਉੱਚ ਖਾੜ ਮਾਪਿਆ, ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ - ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਉੱਚ ਏਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਲਈ ਅਸੀਂ ਖੁਦ 2000 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥ ਲਿਆ। ਹੇਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ 5000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਮਾਇਆ। ਪਟਨਾ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੇ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ) ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਥਾਨਕ ਜਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦੀ ਭੋਜਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਧਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਗੀਤ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ /ਮਿਲਟੀ ਪ੍ਰਗਰਮ ਵੀ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕਾਮਯਾਬ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਲਈ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕਿਸਾਨ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਖਾੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। 2012-13 ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਪਣੇ 9 ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ 9 ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ 25000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ।

ਐਸ ਡਬਲਿਊ ਆਈ ਵੱਲ ਕਦਮ

2008-09 ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਲਈ, ਆਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੀ ਆਰ ਐਲ ਪੀ ਐਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗਯਾ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ 278 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਝੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਏਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੀਰਥ ਸੀ। ਘੱਟ ਬੀਜ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾੜ ਨੇ ਕਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਸੀ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ)।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਖੇਤ ਦੇਖਣ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ (ਆਈ ਸੀ ਏ ਆਰ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ, ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਦੁਆਇੰਟ ਸੈਕਰਟਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਟੀ ਵਿਜੇ ਕੁਮਾਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਕਣਕ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਦੇਖਣ ਆਏ ਅਤੇ ਬੀ ਆਰ ਐਲ ਪੀ ਐਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਸੈਲਫ ਹੋਲਪ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਝੋਨੇ ਅਤੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕਣਕ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿੱਲਰਿੰਗ (ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ) ਦੇਖੀ। ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ, ਜੋ ਇਹ ਪਲਾਟ ਦੇਖਣ ਆਏ, ਔਰਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਏਨੇ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ। 2009-10 ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 15000 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ।

2009-10 ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਆਤਮਾ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਤੋਰੀਏ ਦਾ ਖਾੜ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਾਇਲਟ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਭਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਕਣਕ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੋਰੀਆ ਸਰੂ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ ਨਿਦੇਸ਼ਾਲਯ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੀਜੇ ਗਏ ਤੋਰੀਏ ਦੇ ਮਿਲੇ ਵਧੀਆ ਖਾੜ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਯਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ 11 ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਤੋਰੀਏ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

2012 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਮੀਂਕੰਦ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਕੀਤਾ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਰਹੀ ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਾੜ ਦਾ ਵਧਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸਾਹ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਬਾਕੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਰਕੇ ਅਸੀਂ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਗਹਿਨੜਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼੍ਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਦਰ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ" ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪੱਛੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਥਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਇੱਕ ਆਮ ਨਾਮ ਬਣ ਗਿਆ।

ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ

2008-09 ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਝੋਨੇ ਉੱਪਰ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਡਾ. ਰੇਨੂੰ ਕੁਮਾਰੀ ਕੁਸ਼ਵਾਹਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਖਾਸੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ। 2009 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਮਹਾਂਪੰਚਾਇਤ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। 2500 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਬੂਬੇ ਦੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸੱਚੇ ਗਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਗਯਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਾਰਤੀ ਦੇਵੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ 18.1 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਝਾੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਆਯੋਜਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਮਿਨਟ ਵਿੱਚ ਰੋਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਤੀਜੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਯੋਜਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਮਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉੱਥੇ ਉਪਸਥਿਤ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਕਤੂਬਰ 2009 ਵਿੱਚ ਸੀ ਆਰ ਐਲ ਪੀ ਐਸ ਵੱਲੋਂ ਸੈਲਫ਼ ਹੇਲਪ ਗਰੁੱਪ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਸਟਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਟਾਲ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਟਾਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਟਾਲ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦਾ ਮਨੁੱਖਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਇਓ ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰੁਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਸੈਲਫ਼ ਹੇਲਪ ਗਰੁੱਪਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਗਹਿਨਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ 'ਖਾਧ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਇਗਾ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ।

ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ

2010-11 ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੇਨੂੰ ਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗਯਾ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਵਾਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ) ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 5 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਨਿ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਫੈਸੀਲਿਟੇਟਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਸੀ ਕਿ 2009 ਅਤੇ 2010 ਵਿਚਕਾਰ ਸੌਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਘਟੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ 2011 ਨੂੰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਸਾਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੀ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਨਵਰੀ 2011 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਦੇ ਐਸ ਕੇ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਖੁਦ 2600 ਜਿਲ੍ਹਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਝੋਨੇ ਨੂੰ 3,50,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਪਰੀਖਣ ਸੰਸਥਾਨ (BAMETI), ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ. ਆਰ ਕੇ ਸੋਹਾਨੇ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜੈਜੀਤ ਕੁਮਾਰ, ਬਾਰਤੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਸੁਨੀਤਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪਟਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ 2 ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਟੀਮ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ 38 ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਨਤੀਜੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। 2011-12 ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਸੂਬੇ ਦੇ ਅੰਕੜੇ 335,000 ਹੈਕਟੇਅਰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਝੋਨੇ ਅਤੇ 260000 ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਕੁੱਲ ਪੈਦਾਵਾਰ 7.2 ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜਿਸਨੇ 4.6 ਮਿਲੀਅਨ ਟਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਸਾ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਔਸਰ ਝਾੜ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਲਗਭਗ 7 ਟਨ ਸੀ। ਨਾਲੰਦਾ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਰਵੇਸ਼ਪੁਰਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਨੇ 22.4 ਟਨ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈਕਟੇਅਰ ਝਾੜ ਲਿਆ ਅਤੇ 15 ਜਨਵਰੀ 2013 ਨੂੰ ਉਸ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਸੀ ਕਰਮਨ ਔਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਝਾੜ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਤਰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਸੇ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਾਨੂੰ ਗਰਵ ਹੈ।

ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

ਪ੍ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਪੁੱਲੀਵੈਰੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਰੂਰਲ ਰਿਸੋਰਸ ਐਂਡ ਨੈਚਰ (ਪਰਾਨ)
PRADAN (ਪਰਾਦਾਨ)
ਰੋਡ ਨੰ. 6, ਈਸਟ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਨਗਰ, ਸ਼ਿਕਾਰੀਆ ਮੰਚ,
ਯਯਾ: 823001, ਬਿਹਾਰ
E-mail: gaya@pradan.net;
anilverma@pradan.net

SRI Kranti
(The rice revolution)
LEISA INDIA, VOL- 15, NO.1, March 2013.

ਸੋਨੇ ਰੰਗੀ ਕਣਕ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਖੇਤੀ

ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ ਅਤੇ ਦੇਬਾਸ਼ੀਸ਼ ਸੇਨ

ਪੀਪਲਜ਼ ਸਾਇੰਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਪੀ ਐਸ ਆਈ) ਨੇ 2006-07 ਹਾਫ਼ੀ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਜੜ੍ਹ ਗਹਿਨੜਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਐਸ ਆਰ ਆਈ) ਕਣਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਟ੍ਰਾਇਲ ਲਾਏ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਖੋਜ ਪਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਅਤੇ ਕਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸਾਨ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ, ਤਕਨੀਕ ਅਪਣਾ ਕੇ ਚੰਮਾ ਝਾੜ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਾਰਸ ਰਾਮ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਮੀਰਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਾਰਗੌੜ ਬੰਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਸਾਲ 2011-12 ਦੌਰਾਨ 5 ਕਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਕਣਕ ਨੂੰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ 9 ਕੁਇੰਟਲ 80 ਕਿਲੋ ਝਾੜ ਮਿਲਿਆ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ 6 ਕੁਇੰਟਲ 40 ਕਿਲੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਾੜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਸ ਰਾਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ “ਉਸ ਸਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਥਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ 3 ਕੁਇੰਟਲ ਕਣਕ ਖਰੀਦੀ ਜਦਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ 6 ਕੁਇੰਟਲ ਖਰੀਦਦਾ ਸੀ।” ਇਸ ਰਬੀ ਸੀਜ਼ਨ ਉਸਨੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੁੱਗਣੀ (10 ਕਨਾਲ) ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਨਾ ਝਾੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਜਿੰਨਾ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ 15 ਕਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ

ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਹੁਣ ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਸਕਾਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾਂਗਾ।” ਸਿਰਫ ਪਾਰਸ ਰਾਮ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਐਸ ਡਬਲਿਊ ਆਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਐਸ ਆਰ ਆਈ, ਤੋਂ ਐਸ ਡਬਲਿਊ ਆਈ

ਹਿਮਾਚਲ ਅਤੇ ਉਤਰਾਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਫੋਟੀ ਜੋੜ ਅਤੇ ਘੱਟ ਉਤਪਾਦਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਡੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੌਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੋਜਨ ਹਨ, ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾਉਣਾ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ। 2006 ਵਿੱਚ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਸਥਿਤ ਪੀਪਲਜ਼ ਸਾਇੰਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਪੀ ਐਸ ਆਈ), ਇੱਕ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਹਿੱਤ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਗਠਨ, ਨੇ ਭੋਨੇ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਤੁਜ਼ਗਾਰ

ਟੇਬਲ 1: ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਕਣਕ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਦਾ ਝਾੜ

ਪੈਰਾਮੀਟਰ	ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਤਰੀਕਾ /ਛਿੱਟਾ ਦੇਣਾ	ਬੀਜ ਡਰਿਲ ਨਾਲ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ	ਹਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ	ਸ਼੍ਰੀ ਕਣਕ 1		ਸ਼੍ਰੀ ਕਣਕ 2	
				1	2	1	2
ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ (ਸੈ.ਮੀ.)		25	25	25 x 25		20 x 20	
ਬੀਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ (ਸੈ.ਮੀ.)				25 x 25		20 x 20	
ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ				1	2	1	2
ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ/ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	2	4	1	9	11	11	8
ਪੌਦੇ ਦਾ ਔਸਤ ਕੁੱਚ (ਸੈ.ਮੀ.)	63	66	67	71	67	68	67
ਬੱਲੀ ਦੀ ਔਸਤ ਲੰਬਾਈ (ਸੈ.ਮੀ.)	8.8	9.2	8.4	11.2	11	11.8	10.8
ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਲੀ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਗਿਣਤੀ	45	49	48	62	59	65	53
ਕਣਕ ਦਾ ਝਾੜ (ਟਨ/ਹੈਕਟੇਅਰ)	2.0	3.5	3.0	4.4	4.2	5.3	5.0
ਤੂੜੀ ਦਾ ਝਾੜ (ਟਨ/ਹੈਕਟੇਅਰ)	3.0	4.8	3.8	8.0	6.7	8.0	6.7

ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਖੀ। 2006 ਦੇ ਸਾਉਣੀ ਸੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਫੋਨੇ ਦੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਝਾੜ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਡਸਲ ਦੇ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਵੱਧ ਚਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਲਈ ਰੁੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖਾਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਪਲਾਟਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਦੇਖੇਗੀ।

ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟ੍ਰਾਇਲ 2006-07 ਦੇ ਰਬੀ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਸਥਿਤ ਕੰਪਸ ਦੀ ਸ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਐਚ ਡੀ 2329 ਅਤੇ ਪੀ ਬੀ ਡਬਲਯੂ 396 ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਤੋਂ ਬੂਟਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਚਿਨ੍ਹਿਤ ਅੰਤਰਾਲਾਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੀਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਦੀਨਾਂ ਲਈ ਗੁਡਾਈ 30 ਅਤੇ 45 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਚਗਵਯ (ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜ ਤੌਤਾਂ ਗੋਬਰ, ਮੂਤਰ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਮੱਖਣ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਣੀ ਤਰਲ ਜੈਵਿਕ ਖਾਦ) ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਥਾਨਕ ਬਰਾਡਕਾਸਟਿੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਗਾਈ ਕਣਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਪਲਾਟ ਉੱਪਰ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਗਾਈ ਕਣਕ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਐਚ ਡੀ 2329 ਦਾ ਔਸਤ ਝਾੜ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ 17 ਕੁਇੰਟਲ ਪ੍ਰਤਿ ਏਕੜ ਝਾੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਨਾਲ 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੱਧ ਡਾਢ 23 ਕੁਇੰਟਲ ਪ੍ਰਤਿ ਏਕੜ ਆਇਆ। ਪੀ ਬੀ ਡਬਲਯੂ 396 ਦਾ ਔਸਤ ਝਾੜ 67 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਧਿਆ। ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਾਲੀ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂੜੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ 10 ਤੋਂ 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਧਿਆ। 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ

ਕਾਰਨੈਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਨਾਰਮਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਦੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਪਰੀਖਣ (ਟ੍ਰਾਇਲ) ਹਨ।”

ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਮੀਨ ਅੰਦਰਲੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾ ਕੇ ਕਣਕ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਉਤਪਾਦਕ ਪੌਦੇ ਯਕੀਨੀ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਬਰਾਡਕਾਸਟਿੰਗ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਬਿਜਾਈ ਨਾਲ ਬੀਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ 60 ਤੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਚ ਗਿਆ ਡਾਢ ਆਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 60 ਤੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬੀਜ ਘੱਟ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਘਟਿਆ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਪਾਣੀ, ਤੌਤਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਉਚਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਝਾੜ ਮਿਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਕ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ
ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਕਣਕ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਕਣਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਝਾੜ ਵਿੱਚ 80 ਤੋਂ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਵਰਖਾ ਆਧਾਰਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਕਣਕ ਦੇ ਝਾੜ ਵਿੱਚ 50 ਤੋਂ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਲਪ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਖੋਜ ਪਰੀਖਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ (ਓ) ਬੀਜ ਤੋਂ ਬੀਜ ਅਤੇ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਦੂਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧੀ ਬਿਜਾਈ (ਅ) ਸਿਰਫ਼ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਦੂਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ (ਬ) ਸਿੱਚਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ 15-20 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਪਰੀਖਣਾਂ ਨੇ

ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਕਣਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਾੜ ਲੈਣ ਲਈ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਬੀਜ ਤੋਂ ਬੀਜ 20 ਸੇ.ਮੀ. ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਬੀਜ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ।

ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਐਸ ਆਰ ਆਈ (ਕਣਕ) ਵੀਡਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਟੋਟਾਈਪ ਏਕਲ ਅਤੇ ਡਬਲ ਬੀਜ ਫਿੱਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਥਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸਤਰ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਸੰਸਥਾਨ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਛੱਲੇ ਅਤੇ ਮਸਰ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਫਸਲੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ

ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਟ੍ਰੇਨਰ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਥਾਨਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰੀ ਰਿਸੋਰਸ ਪਰਸਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟ੍ਰੇਨਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 2007 ਵਿੱਚ 50 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 0.3 ਹੈਕਟੇਅਰ ਉੱਪਰ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਜਮਾਇਆ ਜਦਕਿ 2011-12 ਵਿੱਚ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ 556 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

ਪਹਾੜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲਿਆ। ਭੁੱਖੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿਜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਬੀਜ ਤੋਂ ਬੀਜ ਦੂਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਦਕਿ ਕੁੱਝ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਲਾਈਨ ਦੂਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਕਿਸਾਨ ਇੱਕ ਬੀਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਲਗਾਉਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉਣ, ਗੁਡਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਦ ਦੇਣ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਧੀਆ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਣਕ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਾਈ, ਗੁਡਾਈ, ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਫ਼ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਫ਼ ਫਿੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਿਜਾਈ ਅਤੇ ਗੁਡਾਈ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਤੂੜੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਾੜ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਥਾਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵਾਇਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬੀਜ ਦੀ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋੜ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੱਚਤ, ਰਸਾਇਣਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਜਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਪੁਸ਼ਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

2010 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1015 ਤੱਕ ਅਤੇ ਖੇਤਰ 120 ਏਕੜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਕੰਮ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸੂਬਾਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਕਿਸ਼ੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਰ ਦੇਰਾਬਜੀ ਟਾਟਾ ਟ੍ਰਸਟ ਜਿਸਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਪਰ 2006 ਤੋਂ 2010 ਦਰਮਿਆਨ 30 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ, ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਫਸਰ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਸਿਨਹਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਦਾ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇਨਡ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮਾਡਲ ਹੈ।"

ਅਗਲੇਰਾ ਰਸਤਾ

ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਿਹਾਰ, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੜੀਸਾ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ। ਪੀ ਐਸ ਆਈ ਇਸਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਈਲੈਂਡ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਭੁੱਖੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਹੀ ਅੰਤਰਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੀਜ ਫਿੱਲਾਂ ਦੀ ਕਮੀ, ਵਧੀਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਵੀਡਰਾਂ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਵਰਖਾ ਆਧਾਰਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਣਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਬਾੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਐਸ ਆਰ ਆਈ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤੀ ਜਲਵਾਯੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੀਆ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਰਵੀ ਚੋਪੜਾ

ਪੀਪਲਜ਼ ਸਾਇੰਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ (ਪੀ ਐਸ ਆਈ),
653, ਇੰਦਰਾ ਨਗਰ,
ਦੇਹਰਾਦੂਨ- 248006
ਈਮੇਲ- psiddoon@gmail.com;
www.peoplesscienceinstitute.org

ਦੇਵਾਸ਼ੀਸ਼ ਸੋਨ

ਪੀ ਐੱਚ.ਡੀ. ਵੋਲ,
ਵੈਗਿੰਜ਼ਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਨੀਦਰਲੈਂਡਜ਼

Golden wheat becomes more golden
(Extending SRI to wheat)
LEISA INDIA, VOL- 15, NO.1, March 2013.

ਵਾਰਮਰ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲ: ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ

ਕੇਵਲ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਬਿਨੈਦ ਘੋਸ਼ਾਇਰ

ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਾਕੂਚੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਰਾਹੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਕੀਟ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਰੀ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖੇ। ਸਾਲ ਭਰ ਚੱਲੇ ਸਕੂਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ, ਤਾਕੂਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਕੀਟ ਹਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਚਿੰਤਿਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸੋਧ ਦੇ 'ਸਿਹਤਮੰਦ' ਬਗੀਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਮਸਤੰਗ, ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੂਰ ਦਰਾਸ਼ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਿਲ੍ਹਾ, ਗਿਆਲਿਆ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਗਿਆਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੀਮਾਵਾਂ— ਹੌਲੀਗਰੀ ਅਤੇ ਨੀਲਗਰੀ ਵਿਚਕਾਰ, ਇਹ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਾਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰੰਗ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੋਧ ਇੱਥੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫ਼ਸਲ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ ਹੋਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਣਕ, ਕੁੰਟੀ, ਜੌਂ, ਆਲੂ ਅਤੇ ਮੋਸਮੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਮਦਨੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ

ਤਾਕੂਚੇ ਪਿੰਡ ਮਸਤੰਗ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਸੋਧ ਦੀਆਂ ਸਵਾਦੀ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਸਵਾਦ, ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਦ, ਅਮੀਰ-ਏ-ਲਾਲ ਸਵਾਦ ਆਦਿ ਉਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸਮਾਂ ਕੀਟ ਹਮਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਕਾਰਨ ਮਿੱਟੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਹਤ ਉੱਪਰ ਸੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਹਨ।

ਸੋਧ ਉੱਪਰ ਪਾਏ ਮਸਤੰਗ ਪਿੰਡ ਵਾਰਮਰ ਫੀਲਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਸੋਧ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪਰਪਰਾਗਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਧੀਆ ਪਰ-ਪਰਾਗਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਫਲ ਬਣ ਸਕਣ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਗੋਲਡਨ ਡਲੀਬੀਐਸ ਕਿਸਮ ਜੋ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰ-ਪਰਾਗਕ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਚਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਤਾਕੂਚੇ ਪਿੰਡ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਟ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮਸਤੰਗ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲਾਂ ਲਈ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸਾਲ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਦਸੰਬਰ 2011 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ 20 ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਸਕ੍ਰਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਕੂਲ ਲਈ 15 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਸੋਧ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਸਕੂਲ 15 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ 'ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਸਕੂਲ 15 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ 'ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

20-20 ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਬਲਾਕ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ, ਵਿਭਿੰਨ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਤਰੀਕੇ ਜਿੰਨਾ ਵਿੱਚ ਤਰੀਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਚਰਲ, ਮੈਂ ਕੋ ਨੀ ਕਲ ਅਤੇ ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਅਪਣਾਏ ਗਏ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ

ਵਾਲੇ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ।

ਹਰ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਸਤਰ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀ ਈਕੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੀ ਗਿਆ। ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਈਕੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਬਲਾਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਨਤੀਜੇ

ਸਾਲ ਭਰ ਚੱਲੇ ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਾਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਬ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਲੀ ਰੋਗ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੋਰਡੋ ਮਿਸ਼ਰਣ (ਕਾਪਰ ਸਲਫੇਟ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ) ਦਾ ਸਹੀ ਸਮਾਂ 'ਤੇ ਛਿੜਕਾਅ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸਿਹਤ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉੱਲੀ ਰੋਗ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਗਸਾਇਟ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੂਲੀ ਐਫਿਡ, ਸੈਨ ਜੇਸ ਸਕੋਲ, ਨਾਲ ਮਕੜੀ ਚੁੰਆਂ ਆਦਿ ਕੀਟ ਇੰਡਿਸਲਫਾਨ ਜਿਹੇ ਗਸਾਇਟਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਿੰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਿੰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਕਰਕੇ

ਸ਼ੇਬ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਘਰਣੇ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਬ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਫਲ ਲੈਣ ਲਈ ਪਰਾਗਣ ਕਰਵਾਉਣ (pollinisers) ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ, ਘਾਲੇ ਬੀ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਗਲਡਨ ਡੋਲੀਬੀਅਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪੈਦੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਾਗਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਗਾਵਾਂਗਾ।" ਕਿਸਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅੰਦਰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਗਸਾਇਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਘਟਦੇ ਪਰਾਗਣ ਅਤੇ ਘਟਦੇ ਝਾੜ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਭਾਗੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਕਾਲੀ, ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਗਸਾਇਟਿਕ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਜਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਧੁਮੱਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਲਨੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਘੱਟ ਪਰਾਗਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਘਟੀ। ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਆਲੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੇਬ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਲੀਦਾਰ ਫਸਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ, ਤਾਰੂਚੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹੁਣ ਸ਼ੇਬ ਦੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਦਾ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੀਟ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ ਆਈ ਪੀ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਵਧੀਆ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਾਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨ ਬਗੀਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਧੁਮੱਖੀਆਂ ਪਾਲਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਕੀਟ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਤਰ ਫਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਫਲੀਦਾਰ ਫਸਲਾਂ ਆਦਿ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪੌਸ਼ਟ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਬਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਤਰ ਫਸਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਫਲੀਦਾਰ ਫਸਲਾਂ ਆਦਿ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪੌਸ਼ਟ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਉਪਕਰਣਾਂ, ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਉਣਾ ਇੱਕ

ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ, ਆਈ ਪੀ ਐਮ ਸਿਰਫ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਤਾਰੂਚੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੋਫਲ ਨਾਰਾਇਣ

ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿਕਾਸ ਅਫਸਰ,
ਜਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਆਫਿਸ (ਡੀ ਏ ਡੀ ਓ)
ਮਸਤੰਗ, ਨੇਪਾਲ
ਈਮੇਲ- narankaphle@gmail.com

ਬਿਨੋਦ ਘੋਸ਼ਾਇਰ

ਖੇਤੀ ਵਿਸਤਾਰ ਅਫਸਰ
ਜਿਲ੍ਹਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਆਫਿਸ (ਡੀ ਏ ਡੀ ਓ)
ਮਸਤੰਗ, ਨੇਪਾਲ
ਈਮੇਲ- tumpdghim@gmail.com

Farmer Field Schools
(Learning on the farm)

LEISA INDIA, VOL. 15, NO. 3, September 2013.